

Николай Ненов

ОБРАЗЪТ НА ХАЙДУШКИЯ БАЙРАКТАР — ПОТЕКЛО И РАЗВИТИЕ

Байрактарят като персонаж от хайдушките песни не е попадал в полето на изследователския интерес. Присъствието му в поетическата тема "Заветът на героя"¹ не е отбелязано като определящо за повествованието, тъй като наблюденията не са осъществени в диахронен план.

Много често байрактар е самият войвода — майка уговаря Татунчо войвода да остави хайдутуването: "доста им носи байряко" (БНПП, 3, с. 29); Стоян прескача байрак — става байрактар, "на дружината главатар" (БНТ, 2, с. 21). Понякога героите биват "уточнявани" и от определенията "баш" и "кючук". Така придобитата ранговост определя баш байрактаря като войвода, а кючук байрактаря като негов помощник (Страхил войвода и Атмаджа кючук байрактар, БНТ, 2, с. 143). Тази йерархия говори за своеобразно институционализиране, за обособяване на етапи (нива), които вероятно имат връзка с инициации. Това личи и от други песенни текстове — Стоян бил първата година хайдутин, втората — байрактар, третата — войвода (БНТ, 2, с. 467). През първото ниво на посвещение вероятно преминават всички полово съзрели юноши, които подлежат на войнско обучение. Вторият етап е за призиваните, а третият — за малцината избрани. До голяма степен изборът е предопределен, най-вече е по наследство — Богдан войвода избира за байрактар Стоян, който взема дядова пушка, таткова сабя, чичови пишови и вуйчови дрехи (БНТ, 2, с. 100).

Байрактарят е основен персонаж в група песни, свързани с предсмъртна заръка на юнак, чието желание е на гроба му да побият байрак, за него да вържат кон (БНТ, 2, с. 569). Във варианти (БНТ, 2, с. 565, 573) се заръчва направа на църква, чешма, другаде — посаждане на лоза, дърво. Изследвачите отбелязват, че най-често в текстовете се явява чешма, а байрак—лоза се редува с църква—дърво². Според нас тук се наблюдава изместване на ценности в аксеологическата система на носителите на фолклора в резултат от промяна в социокултурните отношения към средата на миналия век. Това способствува за засилване на хуманността във фолклорната култура, при което "последната мисъл на умирация е за другите, към живота, който продължава"³. Отчитайки фолклорната специфика, трябва да отбележим, че предсмъртната заръка — да се побие тъкмо байрак на гроба на байрактаря, е първична по отношение на останалите — чешма, лоза, бахча и др.

Една стереотипна формула — "пушка пукна, та уби най-добрия юнак", обединява разглежданите от нас найдушки песни с група лазарски песни от

Североизточна България, където убиват юнак край златна ябълка, за която са завързани коне (СИБІ, 263). Златната ябълка е песенен еквивалент на Златния стожер (полярната звезда)⁴, а смъртта край знаме, звезди, коне (= съзвездия в степната астрономическа традиция) издава функциите на "умиращия" в старата си същност. Байракът чрез замяната в текста се изравнява семантично със златната ябълка, от друга страна, земните ритуални съответствия на небесния стожер — каменните стълпове, функционално също се успоредяват със знамето, респ. с неговия кол. Тук очевидно се наблюдава посветителна смърт на избран за байрактар, която го представя сред атрибути и обекти, свързани с обучението му.

В песен, записана от Веркович (№ 49), пушка удря младо байрактарче край Будима града. То заръчва да гледат коня му, на глава байрак да пободат, на нозе чешма да построят, "на чешмата башча оградете, / на башчата китке раседейте" — като идват будимски девойки да наливат вода — да го жалее, "лудо-младо, що е погинало".

Заръката на умиращия намира успоредици в обредни изпитания, които се изреждат при различна последователност в коледни песни за Виша Геракия — да се прокара вода, да се посади лозе, да се берат дюли и т. н. Последното от изпитанията е да се "умери звезда в небе". Вместо това "лудо-младо" улучва мома на чардак. В действията се разпознава астрономическо наблюдение. То предполага "замерване" и на звездата в определен календарен момент, доколкото замяната на звезда с мома се успоредява по смисъл в други песенни текстове⁵.

Обособените в отделни песенни цикли — хайдушки и коледни — алгоритми от действия вероятно представят един и същ ритуал. В текстовете се наблюдават неговите различни проявления: отбелязване на звезда-мома на нощното небе и посветителна смърт на виделия знамението.

В песен от Сливенско (Жив., Ян., № 75) при избор на войвода за изпитание определят прокараването на куршум през пръстен, който слагат на байрак. Такова изпитание според А. Калоянов има астрономическа основа, подсказана от една непубликувана песен от с. Аспарухово, Варненско — тринайсет стрелци стрелят през пръстен звезда — "и на звездата хазната". "Вероятно "пръстенът" заменя отвора на уреда за наблюдение"⁶. В такъв случай въпросният уред би могъл да бъде байрак, а наблюдаващият — звездоброец. "Халка" (пръстен) е названието и на отворите на два култови обекта, астрономически съоръжения от периода на Първото царство, известни в науката като Източен и Западен престол на слънцето⁷.

В същото време хазната от аспаруховската песен ще да е ключ и към други текстове от хайдушката епика — Момчил бил на хайдутите байрактар и на пари им хазнатар (СБНУ LVII, 209). При песните с мотив "Обир на хазна" — във вариант от Новозагорско — след избор на войвода (при стрелба през пръстен) обират царска хазна (Жив., Ян., № 73).

Цветът на знамето е сред набора от елементи, които са знаково натоварени. Той бива бял, червен, зелен, сив, син, но много често — син-зелен. С такава характеристика са показани в песни от Северозападна България: звезда —

"свакакво копъе пушила,/ най-више синьо-зелено" (ТВ 2022), и звезда Деница — "пушила коле сякакво,/ сини-зелени байряци" (ТВ 1452). Тук звездата-байрак явно се възприема като комета — опашата звезда в народната астрономия, чието появяване се смята за знамение — предвестник на бъдещи бедствия⁸. Такива са били и фолклорно-митологичните представи, моделирали концепцията за света на летописеца поп Петър от село Мирково, който отразил появата на Халеевата комета през 1682 г. като "байряк от Запад"⁹. Уподобяването на байрак със звезда всъщност показва изоморфността в характеристиките им. Изброяванията: звезда — байрак — уред за наблюдение, както и кон до златна ябълка — съзвездие, а също и кон-звездоброй — уред за наблюдение — рабош — жезъл¹⁰, илюстрират една динамична образност, издаваща поетиката на шаманската митология, където откровенията са под формата на знаци за разгадаване, а оттам е и вариативността в отговорите.

При сватба на войвода бъдещата невеста трябва да даде байрака на някого от дружината, който ще стане кум (БНТ, 2, с. 452). Функционалната замяна на хайдушкото знаме с кумово (сватбено) дръвце, определя байрака и като шаманско дърво, по което (с чиято помощ) притежателят му пътува. Като вероятен алтернативен път към небето то се успоредява с бесило/кол — в песни, в които побиват байрак сред село, и в други, в които побиват бесило/кол.

Като заявим принадлежността на хайдушките предводители към реални от българското шаманство, обвързани с посветителни обреди (групови или индивидуални, на дружини или шамани), не може да не посочим песен от Софийско (БНТ, 2, с. 567), където Бан байрактар свири пред войска — "Бана свири, сва войска играе, /Бана пее — сва ордия слуша". В този пример изследвачите виждат шаманско свещенодействие преди сражение, за което се загатва в един от отговорите на папа Николай, при което "бан"заменя титлата "колобър" — религиозния водач на войската според предположението на В. Бешевлиев¹¹. Варианти откриваме в СБНУ XXVI — Невенко байрактар пее под зелен чадър, "като пее, сичка уйска слуша" (№ 151); Еленка води войска от хиляда души, "песен им пее, ален байряк носи" (№ 162). Освен чрез назованите си функции — да свири и пее, персонажът е характеризирани като шаман и от атрибута байрак. Предполагаемият обред изисква пророчества и гадания, отговорите за които са търсени сред знаците на звездното небе, подобно на Стоян — байрактар на Богдан войвода (БНТ, 2, с. 100), който ще събере дружина, като побие байрак сред село на Гергьовден (т. е. ще "замери", ще отбележи залеза на илледите на този ден).

В същия контекст попада и песен от с. Мечка, Русенско, в която славей харизва рожба на байрактар на хайдути — син-зелен байрак да носи (СИБ I, 333). Сред шаманските поетични изразни средства обикнат способ за кодиране на персонажи е анаграмата, която и тук показва образа на прорицателя певец (Славей — Влас /вльсва, влъхва¹²). Митичният образ на славея притежава различни черти, обединени от функциите му на поет от шамански тип¹³. Това обяснява присъствието му в множество хайдушки песни в качеството на "веща птица", а в конкретния случай — син на влъхва става байрактар на хайдути по наследство.

От същото селище е и един непубликуван запис на песен, в която Славей певец-птичица се радва на Стоян войвода как стреля турци и вино пие¹⁴.

За жени байрактарки се говори в малко песни. Обикновено войвода обещава на харесана от него девойка да я направи байрактар на дружината му — Никола вика Деница син-зелен байряк да вее (БНТ, 2, с. 447). В конкретния случай може само да се предполага някаква митологическа подложка, доколкото текстът поетически пресъздава междуличностни отношения. В други записи Деница е войвода на трийсет момчета (СБНУ XLIII, 173).

Още едно обстоятелство привлича нашето внимание — именната система на байрактарите е също толкова разнообразна, колкото и на войводите — Стоян (Жив., Ян., № 75), Дамян (СБНУ LVII, 225), Богдан (БНТ, 2, с. 563), Вълко (БНТ, 2, с. 566), Индже (БНТ, 2, с. 573) и др., всички те са известни и като байрактари, и като войводи. Това показва, че всеки един персонаж, характерен за архаичните пластове на хайдушката епика, притежава поетическа мотивираност, при изграждането си получава собствена "история", която проследява етапите на неговото развитие, белязани от множество смърти.

Повечето от известните ни като войводи са участници и в действия, където поемат функции на байрактар, т. е. представени са в преходен момент от своето социално израстване (БНТ, 2, с. 100). В същото време наблюдаваме и няколко постоянни двойки — Кара Танас и Иванчо байрактар, Трифон и Добри, Страхил и Ахмаджа. При тях войводата и байрактарят са свързани в един единствен сюжет — явно това е причината за устойчивата им връзка¹⁵.

В изложението си дотук се опитахме да представим специфичното в хайдушките песни, свързани с байрактар на дружина. Поетическият материал натовазва персонажа с функции, които не са характерни за редовите хайдути, в същото време се забелязват отлици от дейността, приоритетна за войводите. Избраните по наследство за байрактари, както и тези, които са с повече кости — опашка, шести пръст¹⁶, родените в "риза" (осмисляна като кожена дреха, семантично изравняваща се със шаманската риза), се обучават в знания за звездното небе. Малцина от тях биват "избраници на духовете", при което "умират" (на кол или бесило, на връх или в тъмница) в старата си същност и придобили помощник, стават войводи на дружини при посветителни обреди или предводители във войската.

Предположенията ни относно астрономическите познания и практики на байрактаря поясняват образа откъм потекло. В същото време като част от хайдушката епика героят е възприеман в духа на новото време — като жизнеутвърждаващ, достоен за следване в примерите на героизъм. И ако в един преходен момент в развитието на сюжета улученият байрактар иска само да го споменат с добро, а умиращият Кара Мустафа завещава пушка, сабя и кон на Айдут Велко — "защо е болше юнак от мене" (БНТ, 2, с. 570), безспорен израз на възрожденското светоусещане и на идеята за значимостта на отделната личност е заветът на Айдут Велко, който дава пушка, сабя и кон на Милош побратим, но булче не дава, защото не ще се намери кой да го люби като него (БНТ, 2, с. 571).

При оформилата се през Възраждането тенденция за създаване на цикъл

от песни за конкретни исторически личности¹⁷ закономерно се появява нуждата да се завърши тяхната епическа биография. Това вероятно извиква на живот песните за смърт на байрактар, познати и в записи, отразяващи периоди от близката ни история, където хайдутите придобиват характеристики, съвременни с обществените потребности.

БЕЛЕЖКИ

¹ П. Богданова. Заветът на героя. — В: Въпроси на етнографията и фолклористиката. С., 1980, с. 121.

² Пак там.

³ Пак там.

⁴ А. Калоянов. Българското шаманство. С., 1995, с. 109.

⁵ Пак там, с. 123.

⁶ Пак там, с. 123.

⁷ Т. Маринчев. Западният престол. Проврътеният камък край Карлуково — древен култов обект и обсерватория. — Български фолклор, 1992, № 4; А. Калоянов. Пробитият камък (куклата) край Равна — култов обект и древна обсерватория. — Българска етнография, 1983, № 4.

⁸ Й. Ковачев. Народна астрономия. — В: СБНУ XXX, с. 27.

⁹ А. Калоянов. Фолклорно-митологични представи в летописния разказ на поп Петър от с. Мирково. — В: Проблеми на литературната наука, история и критика. Сборник в чест на проф. Георги Димов. В. Търново, 1989.

¹⁰ А. Калоянов. Българското шаманство, с. 108.

¹¹ Пак там, с. 53.

¹² А. Калоянов. Българското езичество — капища, кумири и жреци. — В: Studia protobulgarika et mediaevalia europensia. В чест на професор В. Бешевлиев. В. Търново, 1993, с. 284.

¹³ А. Калоянов. Българското шаманство, с. 144.

¹⁴ Архив на Катедрата по Българска литература при Великотърновския университет, Дипломна работа на Мариана К. Колева, 1984, с. 207, инф. Ивана Д. Кюсева.

¹⁵ За "типови сюжети" вж.: Т. Ив. Живков. Хайдуката народна песен в Добруджа. — В: Юнаци себират. Хайдунски фолклор от Толбухински окръг. С., 1975, с. 16.

¹⁶ Вж. сп. "Родопски напредък", 1909, № 6—7, с. 177, № 6 — Коледари искат шестопръсто дете за цар на Влашка земя и Буйдинска.

¹⁷ Т. Ив. Живков. Етнокултурно единство и фолклор. С., 1987, с. 149—151.

ИЗПОЛЗУВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

- БНПП — Българска народна поезия и проза, в седем тома, т. 3. Хайдушки и исторически песни, С., 1981
- БНТ — Българско народно творчество, в дванадесет тома, т. 2. Хайдушки песни. С., 1961
- Веркович — С. И. Веркович. Народни песни на македонските блгари. С., 1966

- Жив., Ян. — Т. Ив. Живков, Ж. А. Янакиева. Да би гората думала... Хайдушки
фолклор от Сливенския край. С., 1968
- СБНУ LVII — Сборник за народни умотворения и народопис, кн. LVII.
Странджански фолклор. С., 1983
- СИБ I — Народни песни от Североизточна България, т. 1. С., 1962
- ТВ — Народни песни от Тимок до Вита. С., 1928